

ŠPANJOLSKA GRIPA U DOLINI NERETVE

SPANISH FLU IN THE NERETVA VALLEY

Ivo Mišur*

SAŽETAK

Cilj je rada istražiti razmjere haranja španjolske gripe u dolini Neretve. U radu su korišteni tadašnji novinski izvještaji te matične knjige umrlih sedam neretvanskih župa (Borovci-Nova Sela, Desne-Bagalovići, Dobranje, Opuzen, Metković, Vidonje i Vid). Iz matica su prikupljeni podaci o smrtnim slučajevima na temelju kojih je provedena statistička analiza. U radu je prikazana spolna i dobna struktura umrlih. Utvrdilo se i žarište epidemije te rekonstruirao vremenski tijek širenja bolesti. Prvi smrtni slučajevi uzrokovani španjolskom gripom u dolini Neretve pojavljuju se u listopadu 1918. Vrhunac epidemije bio je u drugoj polovici studenoga i krajem prosinca. Najviše umrlih bilo je u Desnama i Vidonjama. Treći val gripe zahvatio je naselje Vid tek 1920. Prosječna dob umrlih bila je 26,06 godina, a od bolesti je stradalo više žena nego muškaraca.

Ključne riječi: povijest medicine; 20. stoljeće; pandemije; španjolska gripa; dolina Neretve

* Adresa za korespondenciju: Ivo Mišur, Zavod za ispitivanje kvalitete, Gajeva 17, 10 0000 Zagreb. E-pošta: ivo.misur@gmail.com.

UVOD

Španjolska gripa je pandemija koja se proširila svijetom tijekom 1918. i 1919. godine. Grube procjene govore o trideset do pedeset milijuna smrtnih slučajeva. Broj oboljelih bio je znatno veći (između 20 i 40 posto svjetskog stanovništva).¹ Simptomi su bili umor, visoka temperatura i glavobolja (slično jakoj prehladi), a zatim bi oboljeli osjetili bolove u mišićima i zglobovima. Bolest je napredovala vrlo brzo pa su neki zaraženi bolesnici umirali nekoliko sati nakon prvih simptoma. Najugroženije su bile osobe između dvadeset i četrdeset godina.

Španjolsku su gripu povjesničari dugo godina zanemarivali i nisu je istraživali. Početkom devedesetih godina prošlog stoljeća o pandemiji španjolske gripe najviše su pisali Stella Fatović-Ferenčić i Snježana Šain. Godine 1991. u *Liječničkom vjesniku* br. 113. dvojac objavljuje zajednički članak *Španjolska gripa kao uzrok smrti u gradu Zagrebu 1918. godine*. Iste godine u *Acta Clinica Croatica* objavljen im je članak *A Retrospective Analysis of the Autopsy Reports of the Zagreb Pathological Department Made during the First World War*. Godinu dana poslije Fatović-Ferenčić samostalno objavljuje članak *Akutne zarazne bolesti na području grada Zagreba u razdoblju 1878. – 1950. u: Rasprave i građa za povijest znanosti knjiga*, a 1995. članak *Podaci o zaraznim bolestima u gradu Zagrebu u 19. stoljeću* u Zborniku radova sa znanstvenog skupa u povodu 900. obljetnice grada Zagreba, *Zagrebačka medicina tijekom stoljeća*, održanog 4. studenoga 1994. godine. Goran Hutinec 2006. piše članak *Odjeci epidemije "španjolske gripe" 1918. godine u hrvatskoj javnosti u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 38., br. 1. Iste godine u časopisu *Povijest u nastavi*, sv. IV., br. 7 (1) izašao je stručni rad grupe autora, Julije Pantić, Marijana Marijana i Andrije Lovrića, *Španjolska gripa u Zagrebu*. U rujnu 2012. Nikola Anušić je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranio doktorsku disertaciju na temu *U sjeni velikoga rata: Utjecaj pandemije španjolske gripe (1918./1919.) na sociodemografske promjene u sjevernoj Hrvatskoj*. Godine 2014. isti autor u *Spalatumque dedit ortum* objavljuje *Utjecaj pandemije španjolske gripe 1918.-1919. na poslijeratnu demografsku obnovu u sjevernoj Hrvatskoj*, a 2015. svoj dopunjeni doktorski rad izdaje kao monografiju. Na 15. znanstvenom skupu *Rijeka i Riječani u medicinskoj povijesti 2013. godine* Igor Eterović i Robret Doričić drže predavanje *Odjeci španjolske gripe 1918./1919. na području triju liburnijskih župa*.

¹ Sokol, Kruno (2016), *Što je španjolska gripa*. <http://www.stampar.hr/hr/sto-je-spanjolska-gripa> (preuzeto 15. listopada 2018.)

Scrinia Slavonica, sv. 14., br. 1, 2014., donosi članak *Španjolska gripa u Osijeku 1918.* autorice Maje Vonić. Iva Milovan Delić u *Tabula*, sv. 1., br. 12, 2014., objavljuje *Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list*. Godinu prije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranila je doktorsku disertaciju *Španjolska gripa 1918. – 1919. u gradu Puli – socijalni aspekti mortaliteta od španjolske gripe i urbana anatomija pandemije*. Iste godine u *Dvegrajskom zborniku 2*, autora Marka Jelenića, izlazi članak *Epidemija španjolske gripe na Kanfanarštini 1918. Mikrohistorija jednog kraja*.

GRIPA U DALMATINSKOM DNEVNOM TISKU 1918.

Malo je vijesti i izvještaja o haranju gripe u dolini Neretve. Fokus tadašnjih novina su ratna stradanja te se piše o stanju na bojištu i političkoj situaciji. Prvi svjetski rat službeno je završen 11. studenoga 1918. godine. Vojska Kraljevine Srbije u dogovoru s vijećem novostvorene Države SHS ulazi na teritorij današnje BiH i Hrvatske. Prva odjeljenja srpske vojske pristigla su u Metković 11. studenoga radi osiguranja željezničkog kolodvora. Dva dana poslije, oko 11 sati, stigle su i prve čete koje su građani pozdravili. Najveći doček dogodio se 19. studenoga kada je stigao major Stojan Trnokopović predvođeni 1. bataljon, 13. pešadijskog puka *Hajduk Veljko* Timočke divizije.²

Vijesti iz neprijateljskih zemalja Antante nisu se smjele prenositi. Španjolska je bila neutralna te, za razliku od drugih zemalja, glavna tema nisu bile ratne vijesti. Zbog toga su naslovnice bile pune vijesti o novoj bolesti koja je pogodila i kralja Alfonsa XIII. U zemlju su je donijeli španjolski radnici koji su bili na radu u Francuskoj. Jedino se u Španjolskoj nije krio velik broj umrlih. Druge zemlje zahvaćene ratom korigirale su brojke radi održavanja visokog morala stanovništva.³

Prve hrvatske novine koje su objavile vijest o španjolskoj gripi bile su *Hrvatska riječ* koje su vijest objavile 29. svibnja 1918. godine. Pisale su o tajanstvenoj epidemiji koja vlada u Španjolskoj.⁴ Sredinom lipnja izvještava se o velikoj smrtnosti koju bolest izaziva, za razliku od tada umirujućih opisa u kojima se ne spominje opasnost.⁵ *Hrvatski riječ* krajem lipnja piše o bolestima

² *Novo doba*, 12. listopada 1918., 3, 20. listopada 1918., 3

³ Echeverri, Beatriz (2003), Spanish influenza seen from Spain, u: *The Spanish Influenza Pandemic of 1918 – 19. New Perspectives*, ur. Howard Phillips i David Killingray, London, str. 173–190.

⁴ Hutinec, Goran (2006), Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. u hrvatskoj javnosti, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 38, 228.

⁵ *Hrvatska riječ* (Zagreb), 13. lipnja 1918.

koje su pogodile Dalmaciju. Spominju se boginje, trbušni tifus te malarija, bolesti koje su harale u manjim mjestima. Međutim, ni spomena o španjolskoj gripi.⁶ Vijesti o gripi obrađuju se u manjim člancima u rubrici *Gradske vijesti* ili *Vijesti iz provincije*. *Hrvatska riječ* i *Obzor* iz Zagreba početkom svibnja pisale su senzacionalističke članke o gripi.⁷ U Austro-Ugarskoj Monarhiji je 1914. uvedena cenzura tiska koju je provodio Ratni nadzorni ured za štampu koji je bio pod kontrolom vojske. Novinari su direktive o čemu se smije, a o čemu ne smije pisati dobivali svaki tjedan. Nepoželjne teme bile su glad, nestašica, uznemirujuće burzovne vijesti i slično.⁸

Početkom srpnja u novinama se pojavila vijest da se *španjolska epidemična influenza nazvana Gripa* pojavila u Njemačkoj. Oboljelih u Berlinu ima oko tri tisuće, odnosno trećina stanovništva u nekim gradovima. *Bolest se prosječno razvija bez opasnosti. Ozbiljni slučajevi su rijetki. Poslije dva ili tri dana nastupa kod oboljelih zamjetljivo poboljšanje*⁹. O gripi se ponovno počinje pisati početkom srpnja kada se javlja u našim krajevima. Već 11. srpnja piše se da je bolest došla u Hrvatsku preko Mađarske. U Zagrebu je bilo već stotinu oboljelih, od čega dva smrtna slučaja. Gripa se već tada proširila na Slavoniju.¹⁰ Već idući dan objavljena je vijest da je epidemija zahvatila Split. Bilo je već trideset slučajeva. Gripu su donijeli ratni zarobljenici kod kojih su se simptomi najprije pojavili.¹¹

Dana 13. listopada španjolska bolest *hara po cijeloj Dalmaciji*. Piše se o bračnom paru iz Makarske koji je umro u razmaku od dva sata i ostavio za sobom sedmero siročadi. U Arbanasima, tj. u jugoistočnom dijelu zadarskoga poluotoka, umrlo je šest osoba.¹² Idućih dana broj zaraženih raste. Problem liječničke skrbi bio je nedostatak prijevoznih sredstava. Liječnici *jure amo tamo pješice... da se sami pobrinu za kola to bi preskupo stajalo bolesnike*. Mnogi su zbog toga ostajali bez liječničke pomoći, što je uzrokovalo smrti. *Novo doba* postavlja pitanje osiguravanja nekoliko kočija za medicinske svrhe, za što bi se trebala pobrinuti općina.¹³

⁶ *Hrvatski list*, 30. lipnja 1918., 4.

⁷ Milovan Delić, Iva (2014), *Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list, Tabula* (12) 178.

⁸ Novak, Božidar (2006), *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golde marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 96-97.

⁹ Španjolska bolest u Njemačkoj, *Novo doba*, 25, 4. srpnja 1918., 2

¹⁰ Španjolska hunjavica u Hrvatskoj, *Novo doba*, 11. srpnja 1918., 3

¹¹ Španjolska hunjavica u Splitu, *Novo doba*, 12. srpnja 191., 3

¹² Španjolska bolest, *Novo doba*, 13. listopada 1918., 3

¹³ Španjolska bolest, *Novo doba*, 15. listopada 1918., 3

Dana 20. listopada *Novo doba* piše da je *Pomor (je) veći nego pošast kolere i kuge* te proziva nadležne da nisu poduzeli nikakve mjere u zaustavljanju ove pošasti. U Hrvatskoj i drugim gradovima poduzele su se mjere da se *spriječi prekomjerni saobraćaj naroda*. Nastava je već bila prekinuta, ali *Novo doba* predlaže zatvaranje kavana, kina, ureda, organiziranje okupljanja na tržnicama, trgovima, javnim šetalištima, pa čak i pohađanje crkava.¹⁴ Idući dan iste novine objavljuju izjavu Predstavništva radničkih strukovnih organizacija socijalne demokratske stranke. Ogorčeni pasivnošću gradskih vlasti, pozivaju na opći štrajk ako se ne poduzmu mjere prevencije.¹⁵

U Omišu 20. listopada još nije bilo zaraze. Tada je održano predavanje o španjolskoj gripi. Dane su preporuke za prevenciju. Izvještaj kaže da je posjećenost bila velika.^{16,17}

Kratka kronologija i simptomi opisani u *Novom dobu* bili su sljedeći: Prvi dan bi nastupila jaka vrućica (39 do 40 stupnjeva) uz popratne simptome kostobolje, umornosti, bronhitisa. Već idući dan tjelesna temperatura pada, što se nastavlja. *Četvrti dan je više nema*. Novine su upozoravale na visok stupanj zaraznosti – *ako se jedan član obitelji razboli, obole i ostali*.¹⁸

Krajem listopada uzročnik bolesti nije bio poznat. Pretpostavljalo se da se širi zrakom tako da *stanovništvo manjih mjesta bude kroz male dane zaraženo*. Budući da se uzrok bolesti nije znao, a ni prevencija nije bila moguća, narod pribjegava uzimanju *luka, kapule, slanah srdela, rakije i špirita*, što ne samo da ne pomaže nego je često štetno. Preporučuje se živjeti umjereno, *redovito i dobro obučen i obuven, ali nije dobro prenatrpati se robom*. Ako osoba osjeti simptome *ognjica, da ga bole kosti, da ga je posjeklo u nogama, da mu je glava smućena ili da ga boli, ako još čuti čas vrućine* potrebno je odmah leći u krevet i vrućim pićima (čaj, bazgovina, domaće trave ili vruće mlijeko) *dobro se oznajiti*. Preporučeno je izbjegavanje opojnih pića.¹⁹ Opojna pića su s razlogom spomenuta jer se vjerovalo da protiv španjolske bolesti pomaže konjak. U *Novom dobu* su objavljivane reklame (čak i dva dana prije naputka) za vermut kao lijek i nadomjestak za konjak.²⁰

¹⁴ Ozbiljna opomena pozvanima, *Novo doba*, 20. listopada 1918., 3

¹⁵ Gradske vijesti, *Novo doba*, 21. listopada 1918., 2

¹⁶ Predavanje o španjolskoj bolesti, *Novo doba*, 137, 24. listopada 1919., 4

¹⁷ S obzirom na način širenja upitno je je li organiziranje predavanja s velikim brojem ljudi bila dobra odluka.

¹⁸ Španjolska hunjavica u Splitu, *Novo doba*, 12. srpnja 1918., 3

¹⁹ Naputak za kunjavicu, influencu ili gripu, prozvanu i španjolska bolest, *Novo doba*, 142, 29. listopada 1918., 4

²⁰ Španjolska bolest. Tko boluje i tko želi da se brzo oporavi preporučamo naš dvadesetgodišnji VERMUTH koji nadomješćujuć potpune konjak, potpomaže probavu. Pension Split – Šiller, *Novo doba* 140, 27. listopada 1918., 4

Vlasti su se pokrenule tek nakon velikog broja mrtvih. Tako je u Splitu odlučeno da se za siromašnije bolesnike odredi stotinjak kreveta i osigura im se liječenje i prehrana na trošak općine. Liječnicima je dana uputa da budu što umjereniji pri naplati.²¹ Pokrajinsko školsko vijeće iz Zadra odgodilo je početak nastave srednjih i drugih škola do 15. studenoga 1918. godine.²²

Znalo se da je bolest *priljepčive naravi*, odnosno da se širi međusobnim kontaktom.²³ Još u listopadu 1918. opazilo se da su osobito zaražene one kuće u kojima je manjkava čistoća. Preporuka je bila da je *čistoća najprešnije sredstvo za suzbijanje pošasti*. Građani su zamoljeni da *odaleče prašćare iz napučenih predjela najmanje 50 metara*.²⁴ Već otprije je vrijedila zabrana bacanja smeća na ulicu i ispred kuće. Također su preporučili da se za bolesnike brinu starije osobe jer su one najmanje ugrožene od bolesti. Općina je odlučila da će izdvojiti novce za *starije požrtvovne žene* koje bi se brinule o bolesnicima u domaćinstvima u kojima nema starijih osoba.²⁵ Dana 25. listopada općinsko zdravstveno povjerenstvo grada Splita održalo je sjednicu na kojoj su done-sene mjere: izdavanje letka o prevenciji i liječenju bolesti, najsiromašnijima će se donirati juha i mlijeko, davanje triju kočija liječnicima na raspolaganje, raskužavanje, zabrana običaja žalovanja i uređivanja mrtvačke sobe, prijed-log otvaranja škole 15. studenoga, zamolba vojsci da im stavi na raspolaganje liječnike.²⁶ U liječenju je jedino pomagao odmor, primjereno ozračje i topli obroci.²⁷

Dana 3. studenoga 1918. javnost je bila uvjeren da bolest jenjava. Tada je već bio raspoloživ dovoljan broj liječnika, a općina je opskrbljivala najsi-romašnije bolesnike *čorbom iz pučke kuhinje i mlijekom*.²⁸ Zemaljska vlada je u studenome apelirala na liječnike da se prijave ako žele makar nakratko vrijeme posjetiti općine u kojima hara bolest. Međutim, nije bilo niti jedne prijave.²⁹ Zbog bolesti je mjesečna sladorna kvota (šećera) povišena na 1,75 kg po osobi.³⁰

²¹ Gradske vijesti, *Novo doba*, 142, 29.1 listopada 1918., 4

²² Gradske vijesti, *Novo doba*, 142, 29. listopada 1918., 4

²³ Ozbiljna opomena pozvanima, *Novo doba*, 20. listopada 1918., 3

²⁴ Općinski oglas o španjolskoj bolesti, *Novo doba*, 137, 24. listopada 1919., 4

²⁵ Općinski oglas o španjolskoj bolesti, *Novo doba*, 137, 24. listopada 1919., 4

²⁶ Haranje španjolske hunjavice, *Novo doba*, 168, 25. listopada 1918., 6

²⁷ Milovan Delić, Iva (2013), *Španjolska gripa u gradu Puli – socijalni aspekti moraliteta od špa-njolske gripe i urbana anatomija pandemija* (doktorska disertacija), 226.

²⁸ Španjolska bolest, *Novo doba*, 147, 3. listopada 1918., 4

²⁹ Treba liječnička pomoć, *Novo doba*, 168, 24. studenoga 1918., 2

³⁰ Povišena sladorna kvota radi bolesti, *Novo doba*, 140, 27. listopada 1918., 4

Uredništvo *Novg doba* bilo je u problemima u listopadu 1918. godine. Otprije su dva suradnika oboljela pa se urednik sam uz pomoć nekolicine prijatelja brinuo za list. Međutim, i on je brzo obolio pa su novine uređivale osobe koje nisu novinari. Postojala je mogućnost obustave lista ili ograničenog izdavanja.³¹ Obolio je i njihov zagrebački dopisnik.³² U Zagrebu su iste probleme imali *Obzor* i *Hrvatska država*.³³

Početkom 1920. bolest se opet pojavila. U Lučcu su cijele obitelji bile bolesne, a bilo je i mrtvih.³⁴ U idućim danima tisak nastavlja izvještati o širenju bolesti. *Novo doba* poziva vlasti da se odrede mjere protiv zaraze te čak i zabrane sva veća okupljanja ljudi. Ne predlaže, međutim, zatvaranje cijele škole već samo dva viša razreda, jer su djeca već dovoljno izgubila zbog prijašnjih zatvaranja, a bolest nije toliko opasna za mlade.³⁵

ŠPANJOLSKA BOLEST U DOLINI NERETVE

U matičnim knjigama umrlih župa Borovci-Nova Sela, Desne-Bagalovići, Dobranje, Opuzen, Metković, Vidonja i Vida pronađeni su upisi umrlih od španjolske gripe. Na temelju podataka provedena je spolna i dobna analiza umrlih te rekonstruiran vremenski tijek i žarište bolesti. Župnici su upisivali podatke o umrlima uključujući uzrok smrti koji je pak u većini slučajeva uzrokovanih gripom utvrdio liječnik čije se ime upisivalo u rubrici matice koja odgovara na pitanje tko je i gdje ustanovio smrt. Manjkavost proučavanja pandemije pomoću matičnih knjiga u tome je što se s prikupljenim podacima mogu analizirati samo slučajevi zaraze koji su imali smrtni ishod. Matice ne sadrže podatke o ukupnom broju zaraženih te postotku oporavaka, što svakako onemogućava dublje analize.

OPUZEN

U Opuzenu je prvi smrtni slučaj uzrokovan gripom zabilježen 8. listopada 1918. Umrla je Kata Rožić, starica od šezdeset i devet godina. Isprva su smrti uzrokovane gripom u opuzenskim maticama upisivane kao *influenca* i *upala pluća*, da bi poslije bolest bila zabilježena kao *uljeva španjolska*. Umrlo je ukupno sedamdeset i četvero Opuzenaca, dvadeset osam muškaraca i četrdeset šest žena. Udio žena je, dakle, 62 posto. Godinu prije pojave gripe,

³¹ Našim čitaocima, *Novo doba*, 20. listopada 1918., 3

³² Gradske vijesti, *Novo doba*, 139, 26. listopada 1918., 3

³³ Hutinec, Goran (2006), Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 233.

³⁴ Španjolska bolest, *Novo doba*, 5, 8. siječnja 1920., 3

³⁵ Španjolska bolest, *Novo doba*, 7, 10. siječnja 1920.

u Opuzenu je umrlo dvadeset devet osoba. Godinu poslije bilo je dvadeset osam smrtnih slučajeva. Godine 1918. umrlo je devedeset devet Opuzenaca, od toga sedamdeset četiri od gripe što je 75 posto ukupnog broja smrti te godine. Na poslijeratnom popisu u Opuzenu je živjelo 928 stanovnika, što znači da je *španjolica* pomorila oko osam posto Opuzenaca.

Španjolska je gripa u Opuzenu vrhunac dostigla u prva tri tjedna studenoga kada je umrlo četrdeset petero mještana, što je 61,8 posto ukupnog broja umrlih od *španjolice*. U zadnjem tjednu studenoga broj umrlih se prepoljkuje i nastavlja padati u idućem tjednu te u ostatku prosinca umrla samo jedna osoba. Opuzen je zahvatio treći val u veljači 1919. kada je umrlo troje stanovnika.

Maloljetnici mlađi od deset godina činili su 21,62 posto umrlih od gripe, a maloljetnici od deset do dvadeset godine 16,22 posto. Udio stanovnika u dobi od dvadeset do trideset godina u broju umrlih bio je 14,86 posto, tridesetogodišnjaka 22,97 posto, a Opuzenaca u četvrtom desetljeću života 6,76 posto. Udio pedesetogodišnjaka i šezdesetogodišnjaka bio je 6,76 i 8,11 posto. Samo su dvojica umrlih bila starija od sedamdeset godina. Prosječna dob umrlih Opuzenaca bila je 27,76 godina.

METKOVIĆ

U Metkoviću je prvi dijagnosticirani smrtni slučaj španjolske gripe zabilježen 24. listopada 1918. godine. Umrla je dvadesetšestogodišnja Ivka Batinović, žena Andrijiina. U metkovskim matičnim knjigama gripa je upisivana kao *influenca*. Dio bolesnika umro je zbog komplikacija koje je bolest uzrokovala, kao npr. upalu pluća (deset bolesnika). U razdoblju od prvoga zabilježenog slučaja do 20. prosinca 1918. kada je umro Božo Nikola Puljević, upisano je dvadeset osam smrtnih slučajeva uzrokovanih *španjolicom*. Prosječna dob umrlih bila je 27,5 godina. Umrlo je sedamnaest muškaraca (61 posto) te jedanaest žena (39 posto). Polovica umrlih bili su težaci, a druga polovica raznih zanimanja (pisar, činovnik, financ, sluškinja, posjednik, kovač, liječnik, pekar, mesar, trgovac, općinski stražar). Metković je 1921. imao 2308 stanovnika pa je od španjolske gripe stradalo oko jedan posto ukupnog stanovništva. Godine 1918. ukupno je umro devedeset jedan stanovnik Metković, što znači da je trećina smrtnih slučajeva (30,7 posto) bila uzrokovana gripom. Godinu prije umrlo je pedeset četvero Metkovaca, a 1919. samo trideset sedam.

Polovica umrlih nalazi se u dobnim skupinama do dvadeset godina. Dvadesetogodišnjaci i tridesetogodišnjaci činili su četvrtinu ukupnog broja

smrtnih slučajeva. Trojica Metkovaca u pedesetim godinama te jedan šezdesetogodišnjak podlegli su španjolskoj bolesti. Smrtonosnu bolest nije preživio ni Miho Filip Mijić koji je umro u sto šestoj godini života. Tijekom epidemije umro je liječnik Stjepan Dojmi. U Metkoviću su smrti i uzroke ustanovljavala dvojica liječnika, dr. Šujić i dr. Klicov.

DOBRANJE

U Dobranjama je smrti ustanovljavao i uzroke zapisivao seoski poglavar. Od španjolske hunjavice prva je umrla Manda Bokan 18. studenoga 1918. godine. Ukupno je petnaest Dobranjaca umrlo do 19. prosinca iste godine, od toga sedam muškaraca i osam žena. Od ukupnog broja smrti 1918. godine, 60 posto uzrokovala je španjolska gripa. Godine 1918. zabilježeno je dvadeset pet smrti, a samo godinu dana prije upola manje (12). Iduće godine umrlo je samo devet Dobranjaca. Na prvome poslijeratnom popisu stanovništva u Dobranjama je živjelo 628 stanovnika. Od španjolske groznice pomrlo je dakle oko 2 posto doبرانjskog pučanstva. Prosječna dob umirućih bila je 21,5 godina. U početnom tjednu prosinca bilo je pet umrlih. Idući tjedan umire samo jedan Dobranjac, a gripa vrhunac doseže u tjednu od 15. do 21. prosinca kada ih umire šestero. Zadnji zabilježeni slučaj je 19. prosinca kada umire Matija Sprčić. Nakon toga virus se više ne pojavljuje kao uzrok smrti u matičnim knjigama. Djeca do deset godina čine petinu umrlih. Čak 47 posto umrlih su maloljetnici od deset do dvadeset godina. Tridesetogodišnjaci su činili 27 posto smrtnih slučajeva. Bolest je pokosila i jednu šezdesetogodišnjakinju.

VIDONJE

Vidonje su, uz Desne, najviše poharane španjolskom gripom. U matičnoj knjizi umrlih 23. studenoga 1918. upisan je Luka Čerlek, prva vidonjska žrtva *hunjavice*, iako je kao uzrok smrti upisana upala pluća. Uz *hunjavicu* se u kritičnomr azdoblju kao uzrok navode upala pluća i kašalj. U Vidonjama su od prvog slučaja do 14. siječnja umrle sto dvije osobe. Smrtnost žena znatno je veća od smrtnosti muškaraca. Bolesti su podlegle sedamdeset četiri žene i dvadeset osam muškaraca. Španjolska bolest bila je uzrok 86 posto svih smrtnih slučajeva 1918. godine. U Vidonjama je 1921. popisano 821 stanovnik. Španjolska gripa je u Vidonjama ubila više od 10 posto ukupnog stanovništva. Godine 1917. u mjestu je bilo tek jedanaest umrlih, a 1919. dvadeset pet. Španjolska je bolest vrhunac dostigla u drugoj polovici prosinca. Najsmrtonosniji je bio božićni tjedan (22. do 28. prosinca) kada je umrlo trideset troje mještani. Svi umrli bili su težaci. Maloljetnici su bili najpogođenija skupina. Od ukupnog broja umrlih, 13,73 posto bila su djeca mlađa od deset

godina. Čak 31,37 posto umrlih bili su Vidonjci u dobi od deset do dvadeset godina. Stanovništvo u dvadesetim i tridesetim godinama činilo je 23,53 posto, odnosno 19,61 posto umrlih. Umrli su trojica četrdesetgodišnjaka i devet ljudi u pedesetim godinama života.

VID

U Vidu se španjolska groznica pojavila sredinom studenoga. Prva žrtva, Ruža Musulin, umrla je 14. studenoga. Uzrok smrti svih umrlih bio je *španjolska groznica*, a ustanovio ga je seoski poglavar. U valu 1918. umrlo je dvadeset sedam osoba. Najviše ukopa bilo je u zadnjem tjednu studenoga kada je umrlo jedanaest stanovnika. Zadnji smrtni slučaj zabilježen je 20. prosinca kada bolest nestaje. Pojavljuje se ponovno 14. veljače 1920. i iščezava 17. travnja iste godine. U tom je valu umrlo dvadeset četvero stanovnika mjesta, što s jesenskim valom iz 1918. čini brojku od pedeset jednog umrlog. Prosječna dob svih umrlih bila je 24,9 godina. Umrlo je šesnaest muškaraca i trideset pet žena. U Vidu je 1917. bilo samo šesnaest umrlih. iduće godine bilo ih je šezdeset pet, a 1919. tek sedamnaest. Godine 1920. broj smrtnih slučajeva ponovno raste te iznosi pedeset troje umrlih. Godine 1918. čak 60 posto smrtnih slučajeva uzrokovano je gripom. U zadnjem valu 1920. godine 40 posto od ukupnog broja smrti uzrokovala je *španjolica*.

Dobna struktura umrlih pokazuje da je 31,37 posto smrtnih slučajeva zabilježeno kod djece mlađe od devet godina. Iduća dobna skupina (10 do 20 godina) ima udjel od 11,76 posto. Dvadesetogodišnjaci čine 13,73 posto, a stanovnici u trideseti godinama 21,57 posto umrlih. Umrlo je petero stanovnika u dobi od 40 do 49 godina, što je 9,80 posto ukupnog broja smrti, a samo četvero pedesetogodišnjaka. Zabilježen je i slučaj šezdesetogodišnjaka i starice od osamdeset tri godine. Najpogođenija skupina od 20 do 40 godine čini 35,29 posto smrtnih slučajeva u Vidu.

Ako zasebno analiziramo val iz 1918., udio žena iznosi 59 posto, a muškaraca 41 posto. Prosjek godina je 24,78. Dobna struktura slična je trećem valu, s tim da je udio tridesetogodišnjaka u zadnjem valu malo veći, pedesetogodišnjaci su neznatno više stradali u valu iz 1918. godine. U valu iz 1920. udio žena je znatno viši, čak 79 posto. Prosjek godina umrlih u trećem valu bio je 25,0.

Tablica 1. Dobna struktura žrtava epidemijskog vala 1918. u Vidu

do 9	9	33,33%
10 do 19	3	11,11%
20 do 29	4	14,81%
30 do 39	5	18,52%
40 do 49	2	7,41%
50 do 59	3	11,11%
60 do 69	1	3,70%

Tablica 2. Dobna struktura žrtava epidemijskog vala 1920. u Vidu

do 9	7	30,43%
10 do 19	3	13,04%
20 do 29	3	13,04%
30 do 39	6	26,09%
40 do 49	3	13,04%
50 do 59	1	4,35%
60 do 69	0	0,00%

O zarazi u Vidu 1920. izvijestilo je *Novo doba*. Da bi pomoga bolesnicima upravitelj kotarskog poglavarstva Ivo Aničin poslao je veće količine kondenziranog mlijeka. Poduzete su i sanitarne mjere.³⁶

BOROVCI-NOVA SELA

Borovci su naselje najmanje pogođeno haranjem španjolske gripe. Od te strašne bolesti umrlo je tek dvoje Borovčana. Unutar župe, međutim, nalazilo se naselje Nova Sela u kojem je umrlo devetero stanovnika. Prvi smrtni slučaj zabilježen je 8. studenoga 1918. kada je od *hunjavice* umrla Matija Talajić. Na Borovce se proširila zaraza tek u prosincu kada je umrla Mara Ereš. Bolest je nestala sa zadnjim smrtnim slučajem 16. prosinca iste godine. Umrli su dvojica muškaraca i devet žena. Nova Sela su na prvome poslijeratnom popisu stanovništva imala 524 stanovnika. Gripa je dakle ubila 1,7 posto stanovništva toga sela. Ukupno je trideset osam osoba umrlo 1918., što znači da je hunjavica kao uzrok smrti navedena u 23 posto slučajeva. Godinu prije umrla je dvadeset jedna osoba, a 1919. bilo je dvadeset troje mrtvih. Dobni prosjek umrlih od španjolske gripe bio je 23,9 godina. Najugroženija skupina (od 20 do 40 godina) činila je 36 posto ukupnog broja umrlih. Djeca do desete godine života činila su 27 posto ukupnog broja umrlih, a pedesetogodišnjaci 18 posto. Najstarija osoba imala je pedeset devet godina, a najmlađa jednu godinu.

³⁶ Domaće vijesti, *Novo doba*, 46, 25. veljače 1920., 3

DESNE-BAGALOVIĆI

Župa Desne sastojala se od više naselja. Samo naselje Desne nije bilo zahvaćeno španjolskom gripom, odnosno nije zabilježen niti jedan smrtni slučaj. Na području cijele župe umrle su sto četiri osobe. Prva je umrla Jela Marević iz Podrurnice 19. listopada 1918. U maticama je kao uzrok smrti najprije upisana upala pluća, a poslije je nadopisano *španjolska*. Kod svih ostalih slučajeva kao uzrok smrti navedena je *španjolska bolest*. Uzrok smrti određivao je seoski poglavar. Bolest se pojavila redom u Krvavcu 7. studenoga, kada je umrla Kata Marević, Vrdesnama 12. studenoga (Marta Škegro), Bagalovići 12. studenoga (Mara Nikolić), Runjaci, 17. studenoga (Iva Ujdur) te Kula 27. studenoga (Toma Jerković). Prosječna dob umrlih bila je 27,33 godine. Španjolska groznica okončala je živote trideset sedam muškaraca i šezdeset sedam žena s područja općine Desne. Desne su na popisu 1921. imale 726 stanovnika. Gripa je dakle ubila oko 13 posto župljana. Najviše su stradale obitelji naseljene u podnožju brda Rujnica u selu Podrurnici. Umrle su trideset tri osobe, odnosno Podrurničani su činili 33,73 posto ukupnog broja umrlih u župi. Vrhdesne, brdsko naselje, imalo je dvadeset šest smrtnih slučajeva (25 posto), a Bagalovići 19,23 posto, odnosno dvadeset stanovnika. U blizini Bagalovića smješten je Krvavac u kojem je umrlo sedamnaest mještana (16,35 posto). U naseljima Kula bilo je petero, a Runjacima troje mrtvih. Vrhunac smrtonosnog vala u župi Desne bio je u drugoj polovici studenoga i prvom tjednu prosinca kada je umrlo pedeset sedam osoba. Godine 1917. u ovoj župi bila su trideset četiri ukopa, a 1919. samo deset. U godini kada je poharala *španjolica* umrlo je ukupno sto osamnaest župljana. Uzrok smrti je bila španjolska bolest u 88 posto slučajeva.

U Desnama su najviše stradala djeca do deset godina (26,92 posto) te tinejdžeri (21,15 posto). Župljani u dvadesetim, tridesetim i četrdesetim godinama imali su 12,5 posto, 11,54 posto i 10,58 posto udjela u ukupnom broju mrtvih. Umrle su šestorica župljana u pedesetim i petorica u šezdesetim godinama. Žrtava starijih od sedamdeset godina bilo je sedam.

ZBIRNA ANALIZA

Analizirajući ukupne brojke za svih sedam župa vidljivo je da se španjolska gripa u dolini Neretve pojavila u listopadu. Broj umrlih u sljedećih šest tjedana nije velik. Tek u zadnjem tjednu listopada broj smrtnih slučajeva se penje na dvadeset jedan tjedno. Već sljedeći tjedan brojka raste na četrdeset pet umrlih, a u tjednu od 17. do 23. studenoga iznosi četrdeset tri. Zadnji tjedan u studenome bio je najsmrtonosniji do tada. Tada je u navedenih šest župa umrlo pedeset osoba (12,79 posto ukupnog broja mrtvih u promatranom razdoblju). U sljedeća dva tjedna broj se prepolovljuje te umire dvadesetak osoba u tjednu. Epidemija se ponovno rasplamsava od 15. do 21. prosinca zahvaljujući ponajprije epidemiji u Vidonjama. U ostalim mjestima stanje se smiruje. Pomor u Vidonjama nastavlja se u sljedeća dva tjedna, a u ostalim mjestima jenjava i posve nestaje.

Uspoređujući statistiku šest predmetnih župa sa gradom Zagrebom, odnosno gledajući udio ukupnog broja umrlih po tjednima, neretvanska dolina epidemijom je zahvaćena malo kasnije od Zagreba koji već sredinom listopada bilježi značajan broj smrtnih slučajeva. U istom razdoblju epidemija u dolini Neretve tek počinje. U obrađenim župama udio umrlih se izjednačuje sa Zagrebom u drugoj polovici studenoga. U objema promatranim statistikama broj oboljelih početkom prosinca počinje opadati, s tim da u Zagrebu pada sporije, a u dolini Neretve udio se prepolovljuje. Od 15. prosinca u Zagrebu udio opada, a u dolini Neretve zabilježen je novi rast³⁷.

Promatrajući zbirnu analizu dobnih skupina, djeca do desete godine života čine 22,60 posto umrlih. Stanovništvo od 10 do 20 godine imalo je 22,86 posto udjela u broju mrtvih. Neretvani u dvadesetim i tridesetim godinama činili su 15,84 posto i 17,92 posto smrtnih slučajeva. Umrlu četrdesetogodišnjaci i pedesetogodišnjaci imali su 6,23 posto, odnosno 7,53 posto udjela. Šezdesetogodišnjaka je bilo 3,64 posto, a starijih od sedamdeset godina 3,38 posto. Za razliku od uvriježenog mišljenja i statističkih podataka na svjetskoj razini koji pokazuju da su najviše umirali mladi ljudi od dvadeset do četrdeset godina, u dolini Neretve su najugroženiji bili maloljetnici.

Spolna struktura smrtnih slučajeva pokazuje da su skoro dvije trećine (64,94 posto) umrlih žene. Spolni omjer uklapa se u opću sliku Hrvatske. Nekoliko je mogućih razloga takvoj raspodjeli. Muškarci iz najranjivije skupine, od 20 do 40 godina, još su bili na bojištu. Drugi je razlog što žene se manje

³⁷ Pantić, Julija; Marijan Marijan; Lovrić, Andrija (2006), Španjolska gripa u Zagrebu, *Povijest u nastavi*, Vol. IV, No. 7 (1), 113.

čuvaju i u bolesti obavljaju kućanske poslove. Treći je razlog što su žene manje pristupale liječenju jer bolnički izvještaji iz Zagreba pokazuju da se vrlo malo žena liječilo od španjolske gripe. Hutinec smatra da je niži socijalni status žena uzrokovao zanemarivanje njihova liječenja te veću smrtnost.³⁸ Postoji mogućnost da se virus širio brže među ženskom populacijom zbog veće religioznosti žena koje su se okupljale na nedjeljnoj misi pa se virus tamo brže širio.

Nema podataka da je dolinu Neretve zahvatio prvi val španjolske groznice. O tom se valu ne mogu pronaći podatci u matičnim knjigama jer je smrtnost bila niska, a novine nisu o tome izvještavale jer su ratna djelovanja bila u punom zamahu.

Drugi val zahvatio je svih sedam analiziranih neretvanskih župa. Španjolska bolest zahvatila je najprije Opuzen početkom listopada. Drugi val potrajao je sve do početka prosinca. Treći val došao je najprije u Vidonje, a poslije se bolest proširila u obližnje Dobranje. U Opuzenu je u veljači od posljedica trećeg vala gripe umrlo troje ljudi. Selo Vid je tek 1920. zahvaćeno trećim valom. Treći val zahvatio je većinom jugoistočne župe u kojima se iz Vidonja proširio na Dobranje. U promatranom razdoblju od početka listopada 1918. do početka siječnja 1919. u sedam neretvanskih župa od španjolske je groznice umrlo tristo osamdeset pet osoba. Prosječna dob svih umrlih u sedam neretvanskih župa bila je 26,06 godina.

Ne zna se je li gripa u dolinu Neretve došla iz Bosne i Hercegovine s kojom je dolina povezana željeznicom i riječnim putom ili je zaraza došla na jednom od brodova koji su uplovljavali u metkovsku luku. U Sarajevu je npr. već sredinom srpnja bilo oko tri tisuće oboljelih.³⁹ U isto vrijeme novinski izvještaji pišu o četrdeset bolesnika u Splitu.⁴⁰ Postoji mogućnost da je vojska Kraljevine Srbije pridonijela širenju, posebice jer su u studenome organizirani veliki dočeci na kojima se okupio veći broj ljudi. Zamjetno je povećanje broja umrlih nakon 19. studenoga kada je dočekana srpska vojska u Metkoviću.

Matične knjige pokazuju da je prvi slučaj španjolske gripe s fatalnim ishodom zabilježen u Opuzenu 8. listopada 1918. godine. U Opuzenu se zaraza najbrže širila te je vrhunac dosegla u prvoj polovici studenog, kada se u ostalim mjestima tek počinje pojavljivati. Opuzen je, prema svemu sudeći, žarišna točka iz koje se španjolska gripa proširila po dolini Neretve.

³⁸ Hutinec, Goran (2006), *Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. u hrvatskoj javnosti, Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 38, 234.

³⁹ *Hrvatska riječ* (Zagreb), 9. srpnja 1918.

⁴⁰ *Hrvatska država* (Zagreb), 17. srpnja 1918.

Tablica 3. Broj umrlih u neretvanskim župama od 1. listopada 1918. do 4. siječnja 1919.

	Metković	Dobranje	Vidonje	Vid	Borovci	Desne	Opuzen	Ukupno
1. – 7. IX.							2	2
8. – 14. IX.								0
15. – 21. IX.								0
22. – 28. IX.								0
29.IX. – 5. X.							2	2
6. – 12. X.							1	1
13. – 19.X.						1	1	2
20. – 26. X.	3						6	9
27. X. – 2. XI.	5				1	1	14	21
3. – 9. XI.	5			1	1	8	16	31
10. – 16. XI.	6			1	2	21	15	45
17. – 23. XI.	3	2		5	0	25	8	43
24. – 29. XI.	3	5	3	11	2	22	4	50
30. XI. – 7. XII.	1	2	4	3	0	10		20
8. – 14. XII.	1		9	1	4	2	1	18
15. – 21. XII.	1	6	25	4	1	5		42
22. – 28. XII.	0		33	1		3		37
29. XII. – 4. I.	0		20			1		21
Ukupno	28	15	94	27	11	99	70	344

Tablica 4. Broj umrlih prema spolu

	Metković	Dobranje	Vidonje	Vid	Borovci	Desne	Opuzen	Ukupno
Muškarci	17	7	28	16	2	37	28	135
Žene	11	8	74	35	9	67	46	250
	28	15	102	51	11	104	74	385

Tablica 5. Broj umrlih prema dobnoj raspodjeli

Dob	Metković	Dobranje	Vidonje	Vid	Borovci	Desne	Opuzen	Ukupno
do 9	7	3	14	16	3	28	16	87
10 do 19	7	7	32	6	2	22	12	88
20 do 29	4	0	24	7	2	13	11	61
30 do 39	3	4	20	11	2	12	17	69
40 do 49	0	0	3	5	0	11	5	24
50 do 59	3	0	9	4	2	6	5	29
60 do 69	1	1	0	1		5	6	14
više od 70	3			1		7	2	13
Ukupno	28	15	102	51	11	104	74	385

Na metkovskom groblju sv. Ivana postoji grob s anđelima na nadgrobnoj ploči, što je oznaka dječjega groba. Uz grob su posađena četiri čempresa koja, prema priči, simboliziraju četiri djevojčice (roditelji Andrija Majić i Manda Martinac) koje su umrle od španjolice. U maticama umrlih pronađena je samo jedna djevojčica tih roditelja. Međutim, takvi slučajevi višestrukih smrti uzrokovanih španjolskom gripom u kratkom vremenskom razdoblju nisu bili rijetki. U Podrurnici su Josi Brljeviću i Kati Barbir od 15. do 18. studenoga 1918. umrla tri sina – Mato (9), Petar (5) i Jure (10). Slično se dogodilo Mati i Mariji Marušić iz Vida kada je od bolesti isti dan (29. studenoga 1918.) umrlo troje njihove djece (Luka (11), Ivan (8) i Jure (7)).

ZAKLJUČAK

U dolini Neretve virus španjolske gripe pojavio se u listopadu 1918. godine. U maticama umrlih župa Borovci-Nova Sela, Desne-Bagalovići, Dobranje, Metković, Opuzen, Vidonje i Vid nalaze se upisi umrlih od španjolske gripe. Vrhunac epidemije bio je u drugoj polovici studenoga i krajem prosinca. Najviše su stradala sela župe Desne i Vidonje. Sam grad Metković nije doživio velike gubitke. Većinom su umirale žene, što se uklapa u hrvatsku statistiku. U sedam neretvanskih župa najviše su umirala djeca do devetnaeste godine života. To odstupa od općeg pravila i statistike španjolske gripe koja je većinom pogađala stanovništvo od dvadeset do četrdeset godina.⁴¹ Prosječna dob umrlih bila je 26,06 godina. Usporedbom godišnjeg broja umrlih u sedam neretvanskih župa u razdoblju 1917. – 1919. vidljiv je značajan porast broja umrlih 1918., kada je harala španjolska gripa. U članku su obrađeni podatci o smrtnim slučajevima španjolske gripe u dolini Neretve, ali broj zaraženih ostaje nepoznat. Nije razjašnjen ni smjer dolaska epidemije, iako je utvrđeno da je Opuzen bio žarište virusa u dolini. Neretvu su zahvatila dva vala pandemije, drugi koji je zahvatio sve navedene župe i treći koji se krajem 1918. proširio na Vidonje i Dobranje, a tek 1920. na selo Vid. Razvoj gripe neretvanskih naselja i grada Zagreba je različit. Zagreb je epidemijom zahvaćen nešto ranije, a treći val u Zagrebu, za razliku od onog u neretvanskim župama, nije imao ni približno jednak učinak kao drugi. Tadašnje su novine pisale o političkim zbivanjima te su izvještaji o pandemiji oskudni. Bolesnici su se liječili toplim napitcima, mirovanjem i alkoholnim pićima.

⁴¹ Potter, Charles (2001), A history of influenza, *Journal of Applied Microbiology* 91(4):573.; Trilla, Antoni; Trilla, Guillem; Daerm Carolyn (2018), The 1918 “Spanish Flu” in Spain. *Clinical infectious diseases* 47(5) 650; Belshe, RB. (2005), The Origins of Pandemic Influenza — Lessons from the 1918 Virus, *The New England Journal of Medicine* 353(21):2211.

Manjkavost je istraživanja pandemije pomoću matica umrlih usmjerenost istraživanja samo na analizu smrtnih slučajeva, odnosno nemogućnost prikupljanja podataka o ukupnom broju zaraženih i broju oporavaka.

LITERATURA

1. Crosby, Alfred W. (2003), *America's forgotten Pandemic: The influenza 1918*. Cambridge, 282-290.
2. Trilla, Antoni; Trilla, Guillem; Daer Carolyn (2018), The 1918 "Spanish Flu" in Spain. *Clinical infectious diseases* 47(5) 649-671 .
3. Echeverri, Beatriz (2003), Spanish influenza seen from Spain, u: *The Spanish Influenza Pandemic of 1918 – 19. New Perspectives*, ur. Howard Phillips i David Killingray, London 2003., 173-190.
4. Potter, Charles (2001), A history of influenza, *Journal of Applied Microbiology* 91(4), 572-579
5. Hutinec, Goran (2006), Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. u hrvatskoj javnosti, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 38 (1), 227-242
6. Delić Milovan, Iva (2014), Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list, Tabula (12) 173-182
7. Barry, John M. (2004), *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague In History*, New York: Penguin Books.
8. Pantić, Julija; Marijan Marijan; Lovrić Andrija, (2006) Španjolska gripa u Zagrebu, *Povijest u nastavi* Vol.IV No.7 (1), 113, 105-115.
9. Belshe, Robert (2005) The Origins of Pandemic Influenza — Lessons from the 1918 Virus, *The New England Journal of Medicine* 353(21) 2209-2221.
10. Sokol, Kruno (2016), Što je španjolska gripa, <http://www.stampar.hr/hr/sto-je-spanjolska-gripa> (15.10.2018.)

IZVORI

1. Dnevne novine, svibanj 1918. do travnja 1920.
2. *Novo doba*
3. *Hrvatski list*
4. *Hrvatska riječ*
5. *Hrvatska država*

SUMMARY

The Spanish flu is a pandemic that was neglected even though it killed more people than World War I. At the end of 1918, newspaper reports are scarce due to war events, press censorship, and burst political events. For decades after the epidemic was over, the Spanish flu was not the subject of scientific research. By analysing the entry from the registers of the six Neretva parishes (Borovci-Nova Selo, Desne-Bagalovići, Dobranje, Opuzen, Metkovic, Vidonje, and Vid), statistical data on the scale of the epidemic were reconstructed as well as the time course of the spread of the disease in the valley. The sex and age structure of the deceased were also analysed. The disease was spreading from Opuzen throughout the valley. The peak of the epidemic was in the second half of November and late December. The villages of the Desne and Vidonje were the most affected. Vid was also captured by the third wave in 1920, which was as deadly as that in 1918. The most affected were women, which fits in Croatian statistics. Comparing the timeline of epidemics in Zagreb and Neretva valley, it is visible that Zagreb was affected earlier by an epidemic. The third wave did not affect Zagreb as much as it did Neretva, especially the village of Vidonje. In these Neretva parishes, people under twenty were mostly affected. This deviates from the general rules and statistics of the Spanish flu, which stated that the most affected population was between the ages of twenty and forty. The article deals with data on the Spanish Neretva flu cases, while the number of infections remains unknown.

Keywords: History of medicine, 20th century, pandemic, Spanish flu, Neretva Valley